

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.1.1>

СТРЕМЕНОВСЬКИЙ С.М.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА
FEATURES OF THE LEGAL DOCTRINE AS A SOURCE OF LAW**

Україна як демократична, соціальна, правова держава, яка закріпила стандарти верховенства права на рівні Основного Закону, забезпечує гарантування та захисту прав і свобод людини та громадянина, значну роль приділяє розвитку правової науки. Відповідні умови зумовлюють актуальність вивчення та удосконалення юридичної науки на основі правової доктрини в Україні. Саме правова доктрина може і повинна стати основою, своєрідним орієнтиром розробки найважливіших, фундаментальних засад державо- та правотворення в межах правової системи ЄС. Стаття присвячена визначенню сутності природи правової доктрини як джерела права. З'ясовано її основні ознаки і особливості структури, місце в системі джерел права. Встановлено загальна характеристика умов набуття нею значення права. Автором сформульовано визначення юридичної категорії «правова доктрина» та сучасного погляду на неї. Доведено, що будучи джерелом права, правова доктрина забезпечує синтез права, виявлення прогалин у праві. Вона може ефективно використовуватися у сфері правотворчої діяльності держави, оскільки нормативно-правові акти розробляються на основі тих тенденцій, які сформувались у правовій доктрині конкретної держави та на рівні юриспруденції в цілому. Зроблено висновок, що поняття правової доктрини має комплексний характер, і може проявлятися як у вигляді найбільш загальних ідей або принципів, так і як праці вчених-юристів, коментарі до нормативно-правових актів та інші прояви, що не мають загальнообов'язкового значення для юридичної практики проте відіграють важливу роль у її формуванні. Правова доктрина, незважаючи на її важливе значення у формуванні права в цілому, може вважатися вторинним, додатковим джерелом права. При зростаючому ускладненні суспільних відносин право, а відтак і погляди вчених на таке право, в цілому вчення про право все більше привертає увагу практиків-юристів, відтак визначальне значення та особливості правової доктрини проявляються у наступному: вона роз'яснює та тлумачить чинне право, виробляє для заповнення прогалин нові правові положення, сприяє подальшому їх розвитку.

Ключові слова: право, джерело права, правова доктрина, національна правова система.

Ukraine, as a democratic, social, legal state, which established the standards of the rule of law at the level of the Basic Law, ensures the guarantee and protection of the rights and freedoms of man and citizen, assigns a significant role to the development of legal science. Appropriate conditions determine the relevance of studying and improving legal science on the basis of legal doctrine in Ukraine. It is the legal doctrine that can and should become the basis, a kind of reference point for the development of the most important, fundamental foundations of state and law-making within the EU legal system.

The article is devoted to defining the essence of the nature of legal doctrine as a source of law. Its main characteristics and features of the structure, its place in the system of sources of law are clarified. A general characteristic of the conditions for its acquisition of the meaning of law has been established. The author formulated the definition of the legal category "legal doctrine" and the modern view of it. It is proved that, being a source of law, legal doctrine provides a synthesis of law, identification of gaps in law. It can be effectively used in the field of law-making activity of the state, since normative legal acts are developed on the basis of those trends that have formed in the legal doctrine of a specific state and at the level of jurisprudence as a whole. It was concluded that the concept of legal doctrine has a complex nature and can be manifested both in the form of the most general ideas or principles, and as the work of legal scholars, comments on normative legal acts and other manifestations that do not have universally binding significance for legal practices, however, play an important role in its formation. Legal doctrine, despite its important importance in the formation of law as a whole, can be considered a secondary, additional source of law. With the increasing complexity of social relations, the law, and hence the views of scientists on such law, the entire doctrine of law increasingly attracts the attention of legal practitioners, therefore the defining significance and features of the legal doctrine are manifested in the following: it clarifies and interprets the current law, produces for filling the gaps with new legal provisions, contributes to their further development.

Key words: *law, source of law, legal doctrine, national legal system.*

Актуальність теми. Українська держава переживає складний процес реформування організації і функціонування правової системи, її адаптації до сучасних соціально-економічних, політичних умов і тому потребує доктринального (наукового) вивчення чинного нормативно-правового масиву.

Актуальність вказаної проблеми також обумовлена розвитком євроінтеграційних процесів, що відбуваються активно в наш час. Саме правова доктрина може і повинна стати основою, своєрідним орієнтиром розробки найважливіших, фундаментальних засад державо- та правотворення в межах правової системи ЄС.

Тому проблемні питання правової доктрини дедалі більше привертають увагу науковців. Вивчення правової доктрини є досить актуальним для України, по-перше, враховуючи її значну роль для правотворчості, і по-друге, через наявні тенденції розвитку національної правової системи в сторону романо-германської правової сім'ї.

Стан дослідження. Проблематика визначення місця правової доктрини в системі джерел права та її особливості розглядалася багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими-теоретиками, серед яких можна вказати: А. Васильєва, С. Головатого, О. Зайчука, Л. Заморську, М. Кармаліту, М. Марченка, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка та інших дослідників. Наукові доробки цих авторів висвітлюють різні підходи до поняття правової доктрини, її місце серед інших джерел права. Проте ще остаточно не розроблене комплексне уявлення про теоретико-методологічні особливості правової доктрини як джерела права та її застосування в сучасних умовах наднаціональної та міждержавної інтеграції.

Мета статті – сформулювати найважливіші особливості застосування правової доктрини як джерела права в сучасній правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Поняття «джерело права» можна віднести до фундаментальних у правовій науці. Відповідно на сьогодні існує широка наукова дискусія стосовно того, що саме слід мати на увазі під цим поняттям.

В історико-правовому вимірі поняття «джерело права» уперше запропонував давньоримський історик Тит Лівій, який писав, що «Закони дванадцяти таблиць – джерело всього публічного й приватного права» [1, с. 489]. Вважається, що Тит Лівій розумів під джерелом права витоки, коріння римського права, основу, фундамент, на яких склалося право Римської держави. З того часу поняття «джерело права» увійшло у правову науку й використовується вченими, юристами та практиками.

У науковій правознавчій літературі розрізняють два основних значення поняття «джерело права» – матеріальне і формально-юридичне розуміння. У першому значенні під «джерелом права» розуміють різні соціальні чинники, які продовжують право, тобто викликають необхідність встановлення нових норм, зміни чи скасування старих [2, с. 42]. У другому значенні,

формально-юридичному, джерело права трактується з точки зору офіційних форм, у яких здійснюється встановлення, зміна чи скасування правових норм і знаходить вираження їхній зміст [2, с. 42].

У межах нашого дослідження ми будемо розглядати правову доктрину саме у формально-юридичному значенні. Загалом використання саме другого значення дозволяє більш чітко зрозуміти сутність явища, оскільки в даному разі джерела права розглядаються як вихідні від держави або визнані нею офіційні документи, в яких виражаються та закріплюються норми права, що, у свою чергу, отримують юридичного, загальнообов'язкового характеру і значення.

Джерела права становлять відповідну систему, яка характеризується ієрархічністю, взаємозалежністю та комплексністю. Як слушно вказує Н.Пархоменко, система джерел права є органічною, комплексною, багаторівневою, динамічною й відкритою системою, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожен елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [3, с. 21].

Теорія права не виробила на сьогодні єдиного погляду щодо питання ієрархії джерел права. Прийнято виділяти чотири види форм (джерел) права: нормативно-правовий акт, правовий звичай, судовий чи адміністративний прецедент та нормативний договір [4]. Проте вказаний підхід вважається не повним. Так, Т. Андрусак виділяє шість видів форм права: правовий звичай, судовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, релігійні канонічні тексти та міжнародно-правові акти [5, с. 103]. Р. Луцький вважає доцільним виділяти сім видів форм (джерел) права: правовий звичай; закон (нормативно-правовий акт); правовий прецедент; нормативно-правовий договір; правову доктрину; релігійно-правову норму; міжнародно-правовий акт [6, с. 20].

В Україні реалізується система джерел права, яка містить у собі такі види джерел, як: нормативно-правовий акт, нормативний договір, правовий прецедент, правовий звичай і правова доктрина. Правова доктрина посідає важливе місце серед існуючих джерел права. Як зазначає Ю. Делія, важливий вплив на розвиток теорії джерел права у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина мають правові концепції й доктрини, які конкретизують і деталізують джерела права (галузей) і, власне, є правовим базисом, свого роду зачатком правової норми, з якого вона формується й народжується відповідно до об'єктивних умов економічного та соціального розвитку, з метою відображення суспільних інтересів [7].

Виникнення правової доктрини має історично обумовлений характер. Її поява пов'язана з багатьма факторами, основним із яких можна назвати наступні: усунення правових колізій та суперечностей, подолання прогалин у праві, належна систематизація правових норм, логічне їх впорядкування, що в сукупності сприяє розвитку юридичної теорії та практики.

Виникнення правової доктрини як нового явища в юриспруденції пов'язують з діяльністю давньоримських юристів у період III-IV століть до н. е. [8, с. 95]. В цей період праці давньоримських юристів отримали характер роз'яснень і тлумачень чинних законів, що і стало основою правової доктрини.

З розвитком держави, починає формуватись та ускладнюється її законодавча діяльність. Це, у свою чергу, змінює роль правової доктрини. Такі зміни, з одного боку, призводять до зменшення її ролі та надання другорядного значення. З іншого – навпаки – ускладнення суспільних відносин, державотворчої діяльності сприяє виникненню нових правових норм, їх систематизації, а цей процес значно полегшувався завдяки працям відомих юристів, позиціям та поглядам вчених стосовно їх прийняття.

У довідковій літературі термін «доктрина» (лат. *doctrina*) означає вчення, зокрема, наукове, філософське, політичне, військове тощо; його визначають як теорію, систему поглядів, принципів, світогляд [9, с. 581]. Таким чином, термін «правова доктрина» походить від загального, ширшого за змістом поняття доктрини, що традиційно розглядається як вчення або система поглядів.

Варто зазначити, що хоча феномен правової доктрини виник і існує вже тривалий час та завжди привертав увагу вчених, але і дотепер не вироблено єдиного підходу до розуміння самого поняття «правова доктрина», її природи, сутності та значення.

На сучасному етапі у юриспруденції термін «доктрина» можна зустріти в різних словосполученнях, як-то позитивістська доктрина, природно-правова доктрина, доктрина абсолютного суверенітету, державно-правова доктрина, доктрина верховенства права, міжнародноправова доктрина тощо. Даний факт може свідчити лише про багатоаспектність категорії «доктрина», значущість доктрин для розбудови державності, багатопільове використання і навантаження доктрин як наукового обґрунтування формування на нових засадах правової системи і втілення концептуальних ідей у нормативно-правових актах та політико-правових документах [10, с. 8].

Нами вже було визначено, що поняття «правова доктрина» походить від загального, ширшого за змістом поняття доктрини, що традиційно розглядається як вчення, наукова чи філософська теорія, система, керівний принцип чи ідея. Юридична енциклопедія наводить таке її тлумачення: правова доктрина – це сукупність (система) наук, знань про певне правове явище [11].

Наукова література містить різноманітні визначення правової доктрини. Розглянемо деякі із них. Так, на думку М. Кармаліти, дослідження історичного процесу виникнення та формування правової доктрини як джерела (форми) права в різних правових системах дозволяє зробити загальний висновок про те, що майже у всьому роль та місце правової доктрини серед засобів правового регулювання значно залежить від того, у якій системі права вона існує, а також від ставлення держави до теоретичної науки як основи створення та розвитку правової доктрини [12, с. 8]. Правова доктрина в інтерпретації, з погляду І. Семеніхіна, визначена як зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, що визнаються юридичною спільнотою і є концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності [13, с. 6]. За твердженням В. Тертишника, правова доктрина – це зумовлена духовним і інтелектуальним розвитком, станом моральності та політико-правовою культурою суспільства цілісна і гармонічна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, які виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності. На думку дослідника, в сучасній юридичній літературі термін «доктрина» вживається у кількох значеннях:

- як вчення або філософсько-правова теорія;
- як думки вчених-юристів з тих чи інших питань, які стосуються сутності і змісту різних юридичних актів, з питань правотворчості і правозастосування;
- як наукові роботи найавторитетніших дослідників у галузі держави і права;
- як коментарі різних кодексів або окремих законів [14, с. 147–160].

Аналіз поданих вище визначень поняття правової доктрини дає підстави стверджувати про те, що досліджуване поняття має комплексний характер, і може проявлятися як у вигляді найбільш загальних ідей або принципів, так і як праці вчених-юристів, коментарі до нормативно-правових актів та інші прояви, що не мають загальнообов'язкового значення для юридичної практики проте відіграють важливу роль у її формуванні.

Для того, щоб визначити сутність та особливості правової доктрини, необхідно розглянути її ознаки, які виокремлюють дане джерело права серед інших. На думку вчених, до таких ознак слід віднести:

- правова доктрина – це система уявлень (ідей) про право;
- мета правової доктрини – забезпечення порядку в суспільних відносинах, вирішення юридичних казусів;
- суб'єктами, які створюють правову доктрину, виступають, як правило, вчені-юристи або правові школи;
- процес створення доктрини не підпорядкований будь-яким процесуальним нормам;
- наявність об'єктивованої форми (письмове вираження);
- санкціонування правової доктрини державою (визнання обов'язковості правової доктрини державою, застосування правової доктрини судовими та іншими юрисдикційними органами, вказівка на правову доктрину в законодавстві) [15].

Формування правової доктрини як джерела права характеризується такою специфікою: а) творцями правової доктрини є вчені-правознавці; б) виникнення правової доктрини – це свідомий, вольовий, цілеспрямований процес, не підпорядкований будь-яким процедурним нормам; в) за формою вираження правова доктрина може бути писаною і неписаною; г) процес складання правової доктрини тривалий і залежить від рівня визнання її необхідності суспільством; р) правова доктрина проявляється у вигляді принципів і правил, що мають загальний характер; д) властивість формальної обов'язковості правової доктрини зумовлюється одностайністю, єдністю поглядів учених-юристів з якого-небудь питання; е) обов'язковість правової доктрини ґрунтується на її санкціонуванні державою в нормативно-правових актах, судовій практиці та фактичних діях суб'єктів правових відносин, включно з органами та посадовими особами публічної (державної) та муніципальної влади [16, с. 35].

Розглядаючи значення правової доктрини як джерела права, варто вказати наступне. Правова доктрина виступає необхідним інтелектуальним підґрунтям професійного юридичного мислення та правосвідомості юристів, чим забезпечується результативне функціонування

нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної практики. За її допомогою здійснюється перехід вироблених юридичною наукою понять, принципів, конструкцій, без яких неможливе розуміння й ефективне використання правових інститутів, у сферу нормативних настанов свідомості юристів. Це дозволяє правовій доктрині через професійну діяльність останніх активно впливати на всі складники правової системи [17, с. 28].

Щодо місця правової доктрини серед джерел права, варто вказати, що нами підтримується позиція вчених щодо допоміжного чи додаткового характеру вказаного джерела права. Як вказують зарубіжні дослідники, у багатьох країнах різних правових систем правова доктрина традиційно розглядається як вторинне (додаткове, нетрадиційне) джерело, що реально існує і здійснює вплив на право (правотворчу і правозастосовну практику). У західній юридичній літературі у зв'язку з цим вказується на той факт, що «праці вчених-юристів, подібно рішенням суду, користуються значним впливом у системі цивільного права» [18].

Правова доктрина, на наш погляд, незважаючи на її важливе значення у формування права в цілому, може вважатися вторинним, додатковим джерелом права. Її визначальне значення та особливості проявляються у наступному: вона роз'яснює та тлумачить чинне право, виробляє для заповнення прогалів нові правові положення, сприяє подальшому їх розвитку.

Правова доктрина також допомагає логічно упорядкувати суперечливий, нерідко хаотичний емпіричний матеріал існуючої системи права та подати його у вигляді цілісної системи – це з одного боку. З іншого – доктрина, яка синтезує існуючу інформацію щодо правової дійсності в усіх її проявах, не зводиться виключно до пізнання позитивного права, аналізу його галузей і правових інститутів. Вона також містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ, обґрунтовує необхідність і доцільність закріплення норм права, тобто виступає вагомим чинником формування права [19].

Висновки. Таким чином, поняття правової доктрини має комплексний характер, і може проявлятися як у вигляді найбільш загальних ідей або принципів, так і як праці вчених-юристів, коментарі до нормативно-правових актів та інші прояви, що не мають загальнооб'язкового значення для юридичної практики проте відіграють важливу роль у її формуванні. Правова доктрина, незважаючи на її важливе значення у формування права в цілому, може вважатися вторинним, додатковим джерелом права. При зростаючому ускладненні суспільних відносин право, а відтак і погляди вчених на таке право, в цілому вчення про право все більше привертає увагу практиків-юристів, відтак визначальне значення та особливості правової доктрини проявляються у наступному: вона роз'яснює та тлумачить чинне право, виробляє для заповнення прогалів нові правові положення, сприяє подальшому їх розвитку.

Список використаних джерел:

- Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова Єдність, 2009. 519 с.
1. Марчук В. М. Основні поняття та категорії права. Київ: Вид-во «Істина». 2001. 144 с.
  2. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
  3. Теорія держави і права (опорні конспекти) / автор-упорядник М.В. Кравчук. Київ : Атіка, 2003. 288 с.
  4. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. Львів, 1997. 295 с.
  5. Луцький Р. П. Ієрархічність правових джерел (нормативних актів) як відображення буття позитивного права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 18–21. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2012_2/18.pdf
  6. Деля Ю.В. Ієрархія джерел права у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 16–23.
  7. Порівняльне право Європи / О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов. Х.: Одіссей, 2002. С. 592.
  8. Новий тлумачний словник української мови у 3-х т. Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 1: А-К. К. : Аконіт, 2007. 928 с.
  9. Годика О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства: монографія / за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2007. 480 с.
  10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. К. : Укр. енцикл., 1999. Т. 2. С. 275.
  11. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. 21 с.

12. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз; наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
13. Тертишник В.М. Доктрина та проблеми і ризики конституційної й судово-правової реформи в Україні. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 4. С. 147–160.
14. Васильєв С.В. Правова доктрина – джерело процесуального права URL: <https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/view/176/134>
15. Северінова О. Б. Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 32–38. URL: <https://ljd.dnups.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/4-severinova.pdf>
16. Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 26–36. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/233584168.pdf>
17. Шевченко А. Є., Кармаліта М. В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 3. С. 52–57.
18. Glendon, M. A. *Comparative Legal Traditions. Text, Materials and Cases* / M. A. Glendon, M. W. Gordon. Minnesota, 1994. P. 137.